

Christopher S. Celenza, *The Intellectual World of the Italian Renaissance. Language, Philosophy, and the Search for Meaning*, Cambridge 2018, Cambridge University Press, ss. xvi, 438

Christopher S. Celenza jest historykiem literatury i filozofii włoskiego renesansu. Na jego dorobek składają się m.in. monografie *The Lost Italian Renaissance. Humanists, Historians, and Latin's Legacy* (2004), *Machiavelli. A Portrait* (2015), *Petrarch. Everywhere a Wanderer* (2017), edycja *Lamia* Angela Poliziana (2010) oraz artykuły i rozdziały w pracach zbiorowych. Cambridge University Press zapowiada jego nową książkę – *The Italian Renaissance and the Origins of the Modern Humanities. An Intellectual History, 1400–1800*.

The Intellectual World of the Italian Renaissance dotyczy humanizmu we Florencji od drugiej połowy XIV do początku XVI w. Wywód rozwija się wokół dyskusji nad językiem łacińskim i wernakularnym oraz refleksji nad pojęciem filozofii. Osnową ujęcia jest żywa wymiana intelektualna – rozmowa, korespondencja, dialog, traktat – którą Celenza uważa za kluczowy czynnik rozwoju myśli w piętnastowiecznej Italii. Rozdziały zbudowano wokół postaci czołowych humanistów, którzy przywoływani są pod kątem poruszanego wątku i ogólnego wpływu na ruch humanistyczny oraz w szerokim kontekście: faktów biograficznych, powiązań społecznych, wydarzeń historycznych. Obraz uzupełniają analizy wkładu innych protagonistów w rozpatrywane zjawisko. Na marginesie przedstawiane jest tło historyczne, literackie i filozoficzne dotyczące antyku, średniowiecza i renesansu.

Na karcie przedtytułowej i w przedmowie Autor zapowiada nową perspektywę spojrzenia na historię filozofii i życia intelektualnego. Deklaruje prowadzenie badań na podstawie źródeł łacińskich i wernakularnych, operowanie kategoriami właściwymi epoce oraz analizę zjawisk bez ambicji stworzenia całościowego ujęcia. Książka składa się z przedmowy, siedemnastu rozdziałów i epilogu oraz bibliografii, w której wyróżnione są manuskrypty oraz cytowane źródła i literatura przedmiotu. W *Acknowledgements* Celenza podaje listę opublikowanych przez siebie wcześniej tekstów, z których korzysta w *The Intellectual World*¹. Monografia adresowana jest do studentów i badaczy.

¹ Ch. S. Celenza, *Creating Canons in Fifteenth-Century Ferrara: Angelo Decembrio's „De politia litteraria”*, I.10, „Renaissance Quarterly”, 57, 2004, s. 43–98; idem, *Petrarch, Latin, and Italian Renaissance Latinity*, „Journal of Medieval and Early Modern Studies”, 35, 2005, s. 509–536; idem, *End Game. Humanist Latin in the Late Fifteenth Century*, w: *Latinitas Perennis II. Appropriation and Latin Literature*, ed. Y. Maes, J. Papy, W. Verbaal, Leiden 2009, s. 201–242; idem, *The Platonic Revival*, w: *The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*, ed. J. Hankins, Cambridge 2007, s. 72–96; idem, *Marsilio Ficino*, w: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2011; idem, *Late Antiquity and the Italian Renaissance*, w: *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, ed. S. F. Johnson, Oxford 2012, s. 1172–1199;

Celena rozpoczyna omówienie XV w. od listu Petrarcki do Boccaccia z 1364 r. na temat możliwości rozwoju *volgare*. Fundamenty ruchu humanistycznego ukazuje na podstawie analizy średniowiecznego systemu edukacji oraz relacji między religią i teologią a filozofią. Na gruncie średniowiecznej kultury intelektualnej odnotowana jest zgłaszana przez uczonych potrzeba gatunków odpowiednich dla wyrażania rzeczywistości pozauniwersyteckiej oraz duchowego wymiaru religijności (*Beginnings*). Przybliżony jest następnie literacki dialog Petrarcki z Dantem i Boccacciem. Celena buduje paralelę między autorem *De vulgari eloquentia*, *Convivio* i *Boskiej komedii* a Petrarcką, z jego ambiwalentnym stosunkiem do *volgare* i łaciny; z kolei zestawienie *Boskiej komedii* z listami Petrarcki (np. *Sine nomine*) obrazuje troskę obydwu autorów o czystość Kościoła. Autor przybliży także list Petrarcki do Boccaccia, *De insigni obedientia et fide uxoria* (ok. 1373), z którego wnioskuje na temat łączącej ich relacji oraz jej wpływu na twórczość Boccaccia. Portret Petrarcki uzupełnia przegląd jego odkryć tekstów antycznych oraz nakreślenie jego stosunku do Cycerona (*Dante, Petrarch, Boccaccio*).

Narodziny humanizmu analizowane są przez pryzmat warunków zaistniałych w Republice Florenckiej, m.in. zamożności, kosmopolityzmu, niepozorności miejscowego uniwersytetu oraz związku powstałego między dążącą do klasycznej doskonałości łacińską sztuką wymowy a władzą. Napięcie między łaciną a *volgare* przedstawiono na podstawie korespondencji Coluccia Salutatię z Giovannim Conversino oraz z kardynałem Bartolommeo Oliarim. Celena wprowadził pojęcie klasycyzmu wernakularnego jako odpowiedzi na pojawienie się klasy społecznej zainteresowanej nową kulturą, ale niewładającą językami antycznymi. Traktaty *De saeculo et religione* i *De tyranno* dają Autorowi możliwość omówienia problematycznej opinii Salutatię, który ukazany jest także jako postać kluczowa dla rozwoju zainteresowania greką we Florencji. Istota nowatorskości humanizmu stanowi tu ostatni punkt refleksji (*The Italian Renaissance Takes Root in Florence*). Następnie Celena koncentruje się na Leonardzie Brunim, biorąc pod uwagę jego służbę w kurii papieskiej i list do Battisty Malatesty. Prace translatorskie, *Ad adolescentes* Bazylego Wielkiego i *Fedon* Platona, omówione są w kontekście konfliktu między doktryną chrześcijańską a nowym prądem kulturowym. Odnośnie do zetknięcia Bruniego z *Fedonem* Celena rozważa rolę platońskiego dialogu oraz pragmatycznego wymiaru filozofii w kształtowaniu życia społecznego elit. Przekład *Etyki nikomachejskiej* Arystotelesa analizowany jest na tle troski Bruniego o praktyczny aspekt *studia humanitatis*. Celena relacjonuje także spór z Alonso Garcíą da Cartagena dotyczący przekładu greckiego *agathon*

idem, *Coluccio Salutati's View of the History of the Latin Language*, w: *Cicero Refused to Die: Ciceronian Influence Through the Centuries*, ed. N. van Deusen, Leiden 2013, s. 5–20; idem, *Introduction: Salvatore Camporeale and Lorenzo Valla*, w: S. I. Camporeale, *Christianity, Latinity, and Culture. Two Studies on Lorenzo Valla*, transl. P. Baker, ed. P. Baker, Ch. S. Celena, Leiden 2014, s. 1–15.

na *summum bonum* (*Florentine Humanism, Translation, and a New (Old) Philosophy*). Debatę wokół łaciny i *volgare* w tym okresie najlepiej reprezentują, jego zdaniem, Bruni i Flavio Biondo. Zreferowany został tu dialog *Ad Petrum Paulum Histrum* Bruniego oraz dialog *De curiae commodis* (ok. 1438) Lapo da Castiglionchio Młodszego ilustrujący prestiż ruchu humanistycznego i pozycji łaciny w kurii papieskiej. Uwzględnienie listu Biondo do Bruniego z 1435 r. pozwoliło na refleksję nad funkcjonowaniem łaciny w starożytności (*Dialogue, Institutions, and Exchange*). Portret Albertiego posłużył natomiast przedstawieniu kwestii debaty o języku od strony *volgare*. Celenza komentuje przedmowę do trzeciej księgi *Della famiglia* (ok. 1440), omawia konkurs *Certame coronario*, następnie *Protesta* oraz *Grammaticchetta*. Wzrastającą popularność *volgare* Autor sytuuje w kontekście zainteresowania klasycyzmem wernakularnym. Stan dyskusji wokół łaciny i *volgare* podsumowuje wzmianką na temat edycji *Elegantiolae* (1471) Agostina Datiego, tylko do 1500 r. wydanych ponad 110 razy, oraz na temat wykładów Cristofora Landina (1467–1470) dotyczących sonetów Petrarcki, wykładów, dzięki którym *volgare* zyskał status języka wysokiego (*Who Owns Culture? Classicism, Institutions, and the Vernacular*).

Prezentacja Poggia Braccioliniego i Lorenza Valli służy za wstęp do omówienia ich refleksji nad łaciną. Celenza komentuje korespondencję Poggia z lat dwudziestych z Niccolò Niccolim, przede wszystkim jego problemy finansowe oraz dialogi: *De avaritia* (1430), *De vera nobilitate* (1440). Przy okazji *De avaritia* zarysowuje historię opinii o gromadzeniu dóbr oraz zestawia stanowiska Tomasza z Akwinu i Poggia. Autor interpretuje *De vera nobilitate* jako zaproszenie współczesnych do żywej dyskusji na temat źródła szlachectwa (*Poggio Bracciolini*). Valla ukazany jest w roli rewolucjonisty i reformatora chrześcijaństwa i łaciny. Celenza uwagę poświęca *De voluptate* (1431), wstępowi do *Annotationes* i traktatowi *Dialecticae disputationes*, następnie oburzeniu Poggia wyrażonemu w *Invectiva in Laurentium Vallam prima* (1452) oraz odpowiedzi Valli w *Antidotum primum*. Autor podkreśla nowatorskość podejścia Valli do tekstu Nowego Testamentu oraz rolę, jaką w reformach religijnych odegrało wydrukowanie przez Erazma z 1505 r. *Annotationes*. Jako cel Valli w *Dialecticae disputationes* Celenza widzi zreformowanie logiki scholastycznej, natomiast z zestawienia *Invectiva in Laurentium Vallam prima* z *Antidotum primum* wyprowadza postulat nowych tłumaczeń i interpretacji (*Lorenzo Valla*). Udział Poggia w debacie nad łaciną został zilustrowany poprzez omówienie *Disceptatio convivialis* oraz *Invectiva in Laurentium Vallam prima*. Celenza podkreśla rolę Poggia w kształtowaniu świadomości łaciny klasycznej jako języka martwego. Stanowisko Valli na temat łaciny analizuje na podstawie przedmów do *Elegantiae linguae Latinae*. Przedmowy do drugiej i trzeciej księgi są okazją do dygresji na temat renesansowego świata pracy intelektualnej oraz narodzin filologii (*The Nature of the Latin Language: Poggio versus Valla*). Portret Valli dopełnia jego wizję religii oraz nierozzerwalności chrześcijaństwa, łaciny i kultury.

Omówionych jest tu pięć pism: list z 1440 r. do Joana Serra, *Oratio in principio sui studii* (1455), traktat *De falso credita et ementita Constantini donatione declamatio*, mowa *Encomion Sancti Thome Aquinatis* i dialog *De libero arbitrio*. Celenza zadaje pytanie o jednoczesny związek Valli z Kościołem i krytycyzm wobec niego. Jest to dla Autora okazja do dygresji o genezie reformacji oraz o związku między Vallą, Lutrem i Erazmem (*Valla, Latin, Christianity, Culture*).

Kolejne rozdziały poświęcone są przemianom zachodzącym w drugiej połowie XV w. Wychodząc od wynalazku druku, Autor przedstawia rozwój refleksji nad składowaniem książek i pragnieniem przekazania ich na użytek publiczny (Petrarka, Salutati, Sozomeno da Pistoia, Niccoli), relacjonuje dyskusję między średniowieczną a humanistyczną myślą nad urządzaniem bibliotek (*De politia litteraria* Angela Decembria) oraz analizuje motywacje stojące w renesansie za ideą ich zakładania. Omówiony jest tu również wzrost zainteresowania greką i zbieraniem informacji czy przejęcie bibliotek publicznych przez państwo. Ponadto Celenza opisuje powstanie San Marco i Biblioteki Watykańskiej oraz zjawisko bibliotek senioralnych (*A Changing Environment*). Symbolem życia intelektualnego tego okresu czyni postać Marsilia Ficina. Punktem wyjścia jest przedmowa Ficina do jego tłumaczenia Plotyna (1492). Autor omawia zainteresowanie Ficina Plotynem i jego rolę w genezie zamysłu odtworzenia *prisca theologia*. Nawiązując do *De quattuor sectis philosophorum* (1458), Celenza skupia się na temacie idei nieśmiertelności duszy u Arystotelesa i koncepcji boga w epikureizmie. Rozprawia się także z mitem Akademii Platońskiej w Carregi, przybliża wizję miłości Ficina (na podstawie analizy *De triplici vita, Commentarium in Convivium* i *De amore*), rozważa motyw powrotu do Boga oraz gatunek dialogu w *volgare* (*Florence: Marsilio Ficino, I*). Idee społeczno-religijne Ficina przedstawione są na podstawie dzieł z lat 1469–1475. W przedmowie do *Theologia Platonica* podkreślona jest waga teurgii. Dygresja na temat drogi Ficina ku *prisca theologia* – od nakreślenia ontologii Plotyna po wyjaśnienie pitagoreizmu – ma na celu wprowadzenie do *Theologia Platonica*, która omówiona jest jako gatunek hybrydowy. Celenza zwraca uwagę na wyraźny w *De Christiana religione* związek między istotą człowieczeństwa i religią, natomiast w komentarzach do Platona – na metodę Ficina objaśniania kontrowersyjnych ustępów (*Ficino, II*). Florencję lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych ukazano przez pryzmat znaczenia sławy w życiu społecznym oraz w kontekście wielogłosości kultury (ulicznej i wysokiej, oralnej i piśmiennej, tokańskiej i łacińskiej, uniwersyteckiej i dworskiej). Skomentowana została tu sytuacja języka tokańskiego i łaciny na przykładzie pism Lorenza de' Medici (*Canzona di Bacco, Comento de' miei sonetti*), Landina (wykłady na temat *Canzoniere* Petrarki, *Comedia* Dantego i *Comento sopra la Comedia*) oraz Poliziana (tłumaczenie fragmentów *Iliady* Homera, *Coniurationis commentarium, Stanze per la giostra*). Na marginesie zarysowano florencki system rządów, kontekst turnieju z 1475 r., genezę i przebieg spisku Pazzich, a także piętnastowieczną

koncepcję sprawiedliwości (*The Voices of Culture in Late Fifteenth-Century Florence*). Celenza opisuje następnie związki Ficina i Poliziana z Giovannim Pico della Mirandolą. Przyjazd Pica do Florencji (1484) i porwanie Margherity (1486) ukazują jako fundament jego ewolucji intelektualnej. Omawia problemy z grudnia 1486 r. dotyczące planów debaty na temat *900 tez*, przybliża zawartość dzieła oraz powody jego potępienia przez Innocentego VIII. Portret Pica uzupełnia analiza *De hominis dignitate, De ente et uno* oraz korespondencji z Barbarem. Celenza łączy praktykowanie filozofii przez myśliciela z filozofią rozumianą jako droga życia („*We Barely Have Time to Breathe*”). *Poliziano, Pico, Ficino, and the Beginning of the End of the Florentine Renaissance*). W pierwszej części rozdziału *Angelo Poliziano's „Lamia” in Context* Poliziano przedstawiony jest w związku z przekraczaniem granic dyscyplin akademickich i uznaniem dla autorów epoki srebrnej. Tytuł jego *praelectiones, Silvae* Celenza skomentował, zestawiając przedmowę Stacjusza do własnych *Silvae* z przedmową Poliziana do *Manto*. W *Miscellanea* Celenza widzi odpowiedź na czas przełomu. Druga część rozdziału poświęcona jest *Lamia* (1492), której początek prowadzi Autora do określenia miejsca chrześcijaństwa i pogaństwa w myśli Poliziana oraz specyfiki jego wizji antyku. Kolejne punkty komentarza dotyczą alegorii jaskini przytoczonej przez Poliziana, określenia *grammaticus*, wyższości filologa nad filozofem akademickim oraz opowiadania o sowie. Dostarcza ono materiału do refleksji nad postawą rebelianta przyjmowaną przez humanistów.

Interpretacja dyskusji Poliziana z Paolem Cortesim z lat około 1485–1491 ilustruje kolejny etap refleksji nad łaciną. Zwrócono uwagę na obawę Poliziana co do ryzyka sterylności intelektualnej związanej z odtwarzaniem tradycji w instytucjonalnych ramach oraz wskazano napięcie między łaciną powszechnie używaną a łaciną widzianą jako język elitarny. Od strony *volgare* debatę ilustruje pragnienie ujednoczenia języka Italii i poglądy Pietra Bemba. Na marginesie Celenza przedstawia postać Alda Manuzia. Komentując *Prose della volgar lingua*, kładzie nacisk na stosunek humanizmu do autorytetu obranego wzorca. Ostatecznie Celenza rozpatruje instytucjonalne konsekwencje dyskusji nad językami wernakularnymi Italii i Francji (*Endings and New Beginnings: the Language Debate*).

Główną postacią podsumowania *The Intellectual World* jest Galileusz. Celenza omawia cytaty z *Il saggiatore* (1623), komentuje wybór przez Galileusza języka tokańskiego i użycie rzeczownika „filozofia” w znaczeniu „filozofia naturalna”. Zarysowuje następnie związki Galileusza z różnymi instytucjami kultury oraz widoczne na ich podstawie napięcie między istniejącymi instytucjami a potrzebą nowej przestrzeni społecznej dla nauki i sztuki (*Epilogue*).

Przeznaczony dla studentów *The Intellectual World* nie jest standardowym podręcznikiem, raczej przystępną i pasjonującą podróżą. Student znajdzie tu objaśnienia (niekiedy zbyt elementarne), dygresje, wykład na temat pojęć filozoficznych i teologicznych (jak teoria przyczyn u Arystotelesa czy

zagadnienie wolnej woli) oraz definicje terminów dotyczących antyku, średniowiecza i renesansu (np. *ars dictaminis, studia litterarum, mos maiorum*). Ponadto Autor cytuje, streszcza i komentuje dzieła będące przedmiotem wywodu. W książce pojawiają się uwagi metodologiczne dotyczące badań nad renesansem. Celenza w ogromnej mierze opiera się na źródłach, w tym rękopiśmiennych, najwybitniejszych humanistów i postaci mniej znanych (np. Benedetto Cotrugli, Aldobrandino Guidoni), w językach łacińskim i *volgare*, odwołujących się do kultury tak wysokiej, jak niskiej. Humanizm omawia w ścisłym związku z antykiem i średniowieczem oraz w odniesieniu do świata współczesnego (np. spojrzenie Valli na język jako wyjaśnienie rewolucji mediów w XXI w.) oraz zwraca uwagę na piętnastowieczne źródła zjawisk dla nas aktualnych (np. początków nacjonalizmu w *De avaritia* Poggia). *The Intellectual World* jest zbiorem faktów i analiz oraz próbą zrekonstruowania mentalności i rzeczywistości epoki bez niepożądanych podziałów, dlatego stanowi doskonały wstęp do studiów nad humanizmem i do samodzielnej lektury dzieł renesansowych. Za pewien mankament książki można uznać niesystematyczność podawania cytatów i tytułów w oryginalnej wersji językowej.

The Intellectual World jest również ciekawą lekturą dla badaczy, ze względu na próbę syntetycznego ujęcia humanizmu florenckiego z uwzględnieniem przenikania się myśli o łacinie z refleksją nad *volgare* (m.in. Andrea Rizzi, Eva Del Soldato). W monografii trzeba odnotować brak odwołań do koncepcji humanizmu obywatelskiego (badanego przez takich uczonych jak m.in.: Hans Baron, Eugenio Garin, James Hankins, Arthur Field). Postępując metodą Ronalda G. Wittta (*In the Footsteps of the Ancients*, 2003), Celenza ujmuje historię intelektualną przez pryzmat ewoluowania myśli w następujących po sobie pokoleniach humanistów i wychodzi od osobistych kontaktów ku perspektywie historycznej. Cechą charakterystyczną jego wywodu jest też nacisk położony na społeczną wizję wymiany intelektualnej. Uzyskany w ten sposób polifoniczny obraz humanizmu unaocznia styl myślenia i pisania tkwiący korzeniami w publicznej *disputatio*. Styl ten Celenza uważa za typowy dla piętnastowiecznego humanizmu florenckiego. *The Intellectual World of the Italian Renaissance*, zgodnie z założeniami, to przysłuchiwanie się humanistycznej dyskusji, a monografia Celenzy oddaje jej złożoność i wielowątkowość.

Dorota Dremierre

Uniwersytet Warszawski, École Pratique des Hautes Études